

Η ελληνική επανάσταση στην εποχή των επαναστάσεων. του Μιχάλη Ρέττου*.

Το παρόν άρθρο συντάσσεται με αφορμή τη συζήτηση που έχει ξεκινήσει, στα πλαίσια και της επικείμενης επετείου για τα 200 χρόνια από το 1821, σχετικά με τον χαρακτήρα και τις ιδεολογικές προκείμενες της ελληνικής επανάστασης. Ο λόγος που τονίζεται στον τίτλο η εποχή των επαναστάσεων είναι η παραδοχή πως η ελληνική περίπτωση δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από την παγκόσμια κίνηση της ιστορίας της εν λόγω περιόδου (1776 – 1848).

Ωστόσο, η προσέγγιση μας θα κινηθεί κριτικά έναντι τόσο της απόμονωτικής παρουσίασης -που τείνει να εξετάζει το γεγονός της ελληνικής επανάστασης εκτός αυτού του διεθνούς πλαισίου- όσο και πτυχών της, κυρίαρχης, εκσυγχρονιστικής ματιάς -που θέτει τον «ευρωπαϊκό προσανατολισμό», στα πλαίσια μίας κακώς εννοούμενης εξάρτησης, ως πρωταρχικό διακύβευμα των επαναστατημένων Ελλήνων. Η τελευταία προσέγγιση, μάλιστα, έρχεται -όλο και περισσότερο- να δώσει προτεραιότητα στα «φιλελεύθερα» ιδεολογικά προτάγματα του αγώνα και τεχνηέντως να υποκαταστήσει την παραδοσιακά κυρίαρχη εθνοθηρσκευτική διάσταση του.

Για να εξετάσουμε την ορθότητα και τα ενδεχόμενα προβλήματα αυτής της θέσης θα αναφερθούμε στο πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκαν τα επαναστατικά κηρύγματα στον ελληνικό χώρο, στην εξέλιξή τους και στην προσαρμογή τους στο χρόνο σε σύνδεση με τα διεθνή δεδομένα της

ανάπτυξης και, τελικά, της ήττας του ριζοσπαστισμού στην Ευρώπη –κατά την περίοδο 1789-1815. Επιπλέον, θα παραθέσουμε τον τρόπο προβολής της ελληνικής επανάστασης προς το εξωτερικό, όπως αυτός αποτυπώνεται στο κείμενο της διακήρυξης της ελληνικής ανεξαρτησίας τον Ιανουάριο του 1822.

Είναι γεγονός ότι τα επαναστατικά κηρύγματα εισέρχονται στον βαλκανικό χώρο κατά την περίοδο ακμής του ριζοσπαστισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο, μετά το κορυφαίο γεγονός της γαλλικής επανάστασης, της ιακωβίνικης «τρομοκρατίας» (1792-1794) και, ιδίως, της Ναπολεόντειας αυτοκρατορικής επέκτασης στην Ευρώπη και στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αρχής γενομένης από την επαναστατική απόπειρα του Ρήγα Βελεστινλή (1797), το λεγόμενο σενάριο επανάστασης στον ελληνικό χώρο λαμβάνει, αρχικά, χαρακτηριστικά ριζικής κοινωνικής αναμόρφωσης πέραν του σκοπού της εθνικής αποκατάστασης, όντας συνδεδεμένο με τις διακηρύξεις και τα προτάγματα της γαλλικής επανάστασης και των ναπολεόντειων αντιτυραννικών μηνυμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η επαναστατική προοπτική προκάλεσε ισχυρές αντιδράσεις σε ευρέα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Εκπρόσωποι του ελληνικού διαφωτισμού, φαναριώτες και λόγιοι (Βούλγαρης, Καταρτζής, Κούμας, Οικονόμου κ.α.) αντιτάχθηκαν στην τροπή της γαλλικής επανάστασης μετά τη βασιλοκτονία (1793) και οριοθέτησαν τα ανοίγματά τους στον διαφωτισμό. Φιλελεύθεροι, όπως ο Κοραής, άσκησαν κριτική στις ακραίες πτυχές της γαλλικής επανάστασης και στη ναπολεόντεια διακυβέρνηση, ενώ η ισχυρότερη αντίδραση στα επαναστατικά καλέσματα προήλθε από συντηρητικούς λογίους (όπως ο Μιχαήλ Περδικάρης), από τον κλήρο και το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης (Γρηγόριος Ε΄, Αθανάσιος Πάριος κ.α.).

Όπως καταδεικνύει η κοινωνιολογική προσέγγιση του Ανωνύμου Έλληνας στην «Ελληνική Νομαρχία» και ο Βρετανός περιηγητής William Leak, κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αι., οι Έλληνες ήταν χωρισμένοι σε δύο παρατάξεις: στη μία βρίσκονταν οι φορείς της ιδέας της επανάστασης και στην άλλη η εκκλησία και τα πρόσωπα που κατείχαν διοικητικές θέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία, οι οποίοι ένιωθαν, εύλογα, να απειλούνται από την επέλαση του ριζοσπαστισμού και τη δυνητική ανατροπή της κοινωνικής και διανοητικής τάξης πραγμάτων. Οι τελευταίοι ασκούσαν τη μεγαλύτερη επιρροή στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Ωστόσο, σε αυτό το πλαίσιο, όπου το ενδεχόμενο επανάστασης άρχισε να γίνεται το κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης, διαμορ-

φώθηκε ένα περιβάλλον στο οποίο άρχισαν να συζητούνται σενάρια μελλοντικής αποκατάστασης του ελληνικού γένους. Η κριτική που ασκήθηκε από τις προαναφερθείσες κοινωνικές ομάδες στις ανατρεπτικές πτυχές του επαναστατικού λόγου, που διαφοροποιούνταν ριζικά από τα δεδομένα της ορθόδοξης παράδοσης και του υπάρχοντος κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος, διαμόρφωσε σταδιακά τα όρια ριζοσπαστισμού στα οποία θα κινούνταν μελλοντικά η προσπάθεια εθνικής αποκατάστασης.

Παράλληλα, η έκβαση των ναπολεόντειων πολέμων, το 1814, σηματοδότησε την απαρχή μίας νέας εποχής, στην οποία οι επαναστατικές ιδέες ήταν πλέον ηττημένες. Οι μυστικές εταιρείες αποτέλεσαν τους φορείς απορρόφησης των επαναστατικών ιδεών στα πλαίσια της παλινόρθωσης. Οι εταιρείες, όμως, μέσα στο προαναφερθέν περιβάλλον, -και ιδιαίτερα η Φιλική Εταιρεία στη ελληνική περίπτωση- εισήγαγαν μία νέα ιεράρχηση, όπου η εθνική αποκατάσταση τίθεται σε προτεραιότητα έναντι μίας ριζικά ανατρεπτικής πολιτικής και κοινωνικής συγκρότησης. Το ιδεολογικό πλαίσιο, επομένως, τροποποιήθηκε σταδιακά, καθώς ο εθνισμός άρχιζε να κερδίζει συνεχώς έδαφος έναντι των παλαιότερων προταγμάτων που συνδύαζαν την εθνική αποκατάσταση με έναν ριζοσπαστικά φιλελεύθερο κοινωνικό μετασχηματισμό.

Επιπλέον, η ελληνική εθνική αποκατάσταση ήταν πλέον συνδεδεμένη όχι με τις διαθέσεις των «δημοκρατικών» Γάλλων αλλά με την προσμονή βοήθειας από την ομόδοξη ρωσική αυτοκρατορία, για την οποία έχει διαμορφωθεί η πεποίθηση ότι βρίσκεται πίσω από τις ενέργειες της Φιλικής Εταιρείας. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με άλλους (κοινωνικοοικονομικούς) παράγοντες της μεταναπολεόντειας εποχής, θα ενεργοποιήσει τα παραδοσιακά ρωσόφιλα στοιχεία του ελληνικού χώρου, τα οποία θα γίνουν κοινωνοί της εθνικής και επαναστατικής ιδέας. Επιπρόσθετα, η οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας, με το σύστημα των τοπικών εφορειών, θα εισαγάγει τις ελληνικές ηγετικές κοινωνικές ομάδες στο επαναστατικό εγχείρημα, μετά το 1818, με την αθρόα μύηση προεστών, φαναριωτών ηγεμόνων και ανωτέρων ιερέων-ομάδων που μέχρι εκείνη τη στιγμή τάσσονταν στους αντίποδες της επαναστατικής προοπτικής. Η Φιλική Εταιρεία, έτσι, κατέστη ο δίαυλος μετάδοσης των επαναστατικών ιδεών και βλέψεων από τα κοινωνικά στρώματα της διασποράς στην καρδιά των ηγετικών ελληνικών ομάδων στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας. Παράλληλα, κατάφερε να συσπειρώσει διαφορετικά κοινωνικά στρώματα του έθνους, τα οποία

κινήθηκαν για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού ανεξάρτητα από την ιδεολογική και κοινωνική τους ταυτότητα.

Μετά την αποτυχία της ελληνικής επανάστασης στις παραδουναβίες ηγεμονίες και την εμφανή αδυναμία της να εκπληρώσει το αρχικό σχέδιο μίας ολοκληρωτικής κατάρρευσης της οθωμανικής εξουσίας με μία πανχριστιανική συστράτευση, άρχισε να προωθείται το σενάριο της ανεξαρτησίας, στη βάση της πολιτικής ενοποίησης, στις περιοχές όπου η επανάσταση είχε επικρατήσει (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Νησιά). Οι πιο επιφανείς ελληνικές προσωπικότητες, εντός και, κυρίως, εκτός της επαναστατημένης επικράτειας (Ιωάννης Καποδίστριας, Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος κ.α.) συνέστησαν την άμεση δημιουργία κεντρικής υπέρτατης διοίκησης, με στόχο αφενός τον κεντρικό συντονισμό των πολεμικών ενεργειών και αφετέρου την ιδεολογική προβολή του ελληνικού αγώνα στο εξωτερικό όχι ως κοινωνικά ανατρεπτικού αλλά ως εθνικού, θρησκευτικού και νομιμόφρονος.

Χαρακτηριστικό τεκμήριο αυτής της προτεραιότητας είναι το υπόμνημα του Ιωάννη Καποδίστρια προς τον Ιγνάτιο, το καλοκαίρι του 1821, στο οποίο, αφού προτρέπει τη σύσταση διοίκησης στους ελευθερωθέντας τόπους που να είναι απλουστάτη και όσον το δυνατόν παρομοία με την παλαιάν των κατασκευήν καθώς οι νεωτερισμοί θέλουν κάμει περισσότερο κακόν παρά καλόν, σημειώνει: «Χαρακτηρίζουν την επανάστασιν της Ελλάδος ως έργον αυτόχρημα των Ιταλικών, Γερμανικών και Γαλλικών εταιρειών. Η κατηγορία αυτή είναι ψευδής· τουλάχιστον δεν την βοηθεί καμμία απόδειξις· εν τωσούτω αυτή πιέζει το έθνος μας. Αι ανόητοι προκηρύξεις του Υψηλάντου εδικαίωσαν πολλά τους εχθρούς μας (και δεν είναι μόνον οι Τούρκοι εχθροί μας) να σημειώσουν την ελληνικήν επανάστασιν ως περισπασμόν, τον οποίον οι Ιακωβίνοι της Ευρώπης ενήργησαν προς βοήθειαν των ολεθρίων σκοπών των κατά Ιταλίας, Γερμανίας και Γαλλίας». Έτσι, κοινός τόπος της πνευματικής, θα λέγαμε, ηγεσίας των Ελλήνων, που είχε γνώση των ευρωπαϊκών πραγμάτων, κατέστη η εμφάνιση της ελληνικής επανάστασης ως εντελώς ξεχωριστής περίπτωσης από τις επαναστατικές κινήσεις που εκδηλώνονταν την ίδια εποχή στον ευρωπαϊκό χώρο. Η ιδιαιτερότητά της, σύμφωνα με την παραπάνω ερμηνεία, συνίσταται στο γεγονός ότι δεν επεδίωκε κάποια ριζοσπαστική κοινωνική εκτροπή και τη διατάραξη της ευρωπαϊκής τάξης.

Η επανάσταση, δηλαδή, εξ υπαρχής, προσπάθησε να πετύχει τη σύνδεσή της όχι με τις επαναστατικές φιλελεύθερες δυνάμεις της εποχής που απειλούσαν το status quo της παλινόρθωσης αλλά με τα κραταιά ευρωπαϊκά -συνταγματικά και μη- βασίλεια. Αυτή η επιλογή αφενός οφειλόταν στην ανάγκη για διπλωματική υποστήριξη της επανάστασης, σε έναν κόσμο όπου οι αντεπαναστατικές δυνάμεις και ιδέες είχαν επικρατήσει πλήρως· αφετέρου, όμως, δήλωνε την προσήλωση των Ελλήνων στον εθνικό προσανατολισμό ο οποίος επισκίαζε τις διακριτές ιδεολογικές και κοινωνικές ταυτότητες των ηγετικών (και μη) προσωπικοτήτων του αγώνα. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η προσπάθεια απόκρυψης του ονόματος της Φιλικής Εταιρείας (ο εταιρισμός προκάλούσε αρνητικά τις διαθέσεις των Δυνάμεων) και ο υποβιβασμός του φυσικού αρχηγού της επανάστασης Δημητρίου Υψηλάντη. Επιπλέον, η στάση του Κολοκοτρώνη, στις αρχές της επανάστασης, που συγκράτησε τον όχλο και τους θερμόαιμους στρατιωτικούς, έξω από το κατάλυμα του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, όταν επιχειρήσαν να εξοντώσουν τους προύχοντες, λέγοντας ότι δεν πρέπει να μας πουν καρβονάρους.

Το πρώτο ελληνικό πολίτευμα της Επιδαύρου (1822) υπηρέτησε ακριβώς την ανάγκη προβολής του αγώνα, στην Ευρώπη της παλινόρθούμενης μοναρχίας (όπου την ίδια εποχή καταπνίγονταν επαναστατικά κινήματα στην Ισπανία, τη Νάπολη και το Πεδεμόντιο), ως εθνικού και θρησκευτικού. Ταυτόχρονα, το προσωρινό πολίτευμα διευθέτησε προσωρινά τις επιμέρους ανταγωνιστικές επιδιώξεις των πρωταγωνιστικών πολιτικών παραγόντων (προυχόντων, φαναριωτών, στρατιωτικών), οι οποίες συνολικά οριοθετούνταν έξω από τον χώρο του φιλελεύθερου ριζοσπαστισμού, όπως αυτός εκφράστηκε πανευρωπαϊκά από τον «ιακωβινισμό» και τον «καρμποναρισμό» στη συνέχεια. Σίγουρα στους κόλπους των Ελλήνων διανοουμένων και, ιδιαιτέρως, των φιλελλήνων υπήρχαν αρκετά στοιχεία που εξέφραζαν, συνήθως, έναν μετριοπαθή και, σε κάποιες περιπτώσεις, ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό. Τα προτάγματα, όμως, αυτών των ομάδων συμβιβάστηκαν και προωθήθηκαν έως το σημείο εκείνο που να μην διαταράσσεται η επιδιωκόμενη διπλωματική σύνδεση του ελληνικού αγώνα με τον ευρωπαϊκό κόσμο της Ιεράς Συμμαχίας.

Στην εκσυγχρονιστική βιβλιογραφία τονίζονται σε μεγάλο βαθμό τα φιλελεύθερα χαρακτηριστικά των ελληνικών συνταγμάτων (ισότητα απέναντι στο νόμο, διάκριση των εξουσιών, ανεξιθρησκία), με πρώτο αυτό της Επιδαύρου, και, ενίοτε, η αναντιστοιχία τους με τη παραδοσιακή

κοινωνία στην οποία απευθύνονταν. Στη σύνταξή τους, πράγματι, πρωταγωνίστησαν φιλελεύθεροι Έλληνες και φιλέλληνες, όπως ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και ο Ιταλός καρμπονάρος Vincenzo Gallina. Η συνταγματική, ωστόσο, διευθέτηση και η σύσταση επιτροπικής (αντιπροσωπευτικής) διοίκησης ήταν σύμφωνη με τις προθέσεις των επιφανών Ελλήνων του εξωτερικού, ενώ δεν εναντιωνόταν στις αξιώσεις της πλειοψηφίας των ανθρώπων της επαναστατημένης επικράτειας. Επίσης, τα ρεπουμπλικανικά συντάγματα, κατά τη διάρκεια του αγώνα, είχαν προσωρινό χαρακτήρα, δεδομένου ότι δεν υπήρχε κάποιο πρόσωπο εκείνη τη στιγμή που θα αναλάμβανε ως μονάρχης τη διακυβέρνηση. **Αυτό σήμαινε ότι η οριστική πολιτειακή συγκρότηση θα ολοκληρωνόταν, μετά από την επιδιωκόμενη -στρατιωτική και διπλωματική- επιτυχία της επανάστασης και την ένταξη της ελληνικής πολιτείας στο ευρωπαϊκό σύστημα σταθερότητας, με την ίδρυση ενός βασιλείου· πράγμα που δεν ήταν αντίθετο με τις διαθέσεις του συνόλου σχεδόν των πολιτικών παραγόντων.** Επιπλέον, τα συντάγματα, γενικότερα, στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα, αποτελούσαν πλέον μία διαδεδομένη πρακτική της εποχής μέσω της οποίας θεσμίζονταν ισχυρά βασίλεια και αναγνωρίζονταν νέα κρατικά μορφώματα και όχι μία ριζοσπαστικά φιλελεύθερη καινοτομία.

Η ελληνική επανάσταση προσάρμοσε το νεωτερικό κερκτημένο του εθνικισμού στις παραδοσιακές νοηματοδοτήσεις του κόσμου και της ιστορίας, στη βάση της υποκατάστασης του θρησκευτικού προνοιακού προορισμού από την υπηρετήση του εθνικού οράματος. Σε αυτό το πλαίσιο, το μοντέρνο συνταγματικό μοντέλο της Επιδαύρου συνδυάζεται με παραδοσιακές ερμηνείες αποκατάστασης που είναι εμφανείς στο κείμενο της διακήρυξης της ελληνικής ανεξαρτησίας, σηματοδοτώντας το σημείο συνάντησης της παράδοσης και της νεωτερικότητας. Χαρακτηριστικό στοιχείο της διακήρυξης της ανεξαρτησίας είναι η απουσία της λέξης «επανάσταση» από το κείμενο. Ο αγώνας των Ελλήνων περιγράφεται ως εθνικός και ιερός πόλεμος εναντίον μίας τυραννικής και άνομης εξουσίας. Το εθνικό πρόταγμα έρχεται να υποστασιάσει νομιμοποιητικά το νοούμενο πλέον ως αυθαίρετο και παράνομο πλαίσιο της παρελθούσης συνθήκης της οθωμανικής κατάκτησης. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η επανάσταση προβάλλεται από τους Έλληνες ως προσπάθεια για την επιβολή της νομιμότητας απέναντι στην ανομία της σουλτανικής εξουσίας και όχι ως ανατροπή της τάξης. Η θεία πρόνοια έρχεται να αποκαταστήσει τη νόμιμη εξουσία μέσω της επαναστατικής δράσης (που ονομάζεται «πόλεμος»), η οποία αμφισβητεί τη νομιμότητα του συστή-

ματος της κατάκτησης για να προβάλει τη -χαμένη στον παρελθόντα χρόνο- νομιμότητα του έθνους.

Με βάση τα παραπάνω, είναι εμφανές ότι οι επαναστατικοί λόγοι στον ελληνικό χώρο προσαρμόστηκαν, κατά το διάστημα 1797 – 1821, από τα δεδομένα της ανάπτυξης σε αυτά της ήττας του ριζοσπαστισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η τελική συστράτευση επετεύχθη μέσω της διανοητικής σύγκλησης στη βάση του έθνους και της θρησκείας. Οι ιδεολογικές διαφορές ενυπήρχαν στους κόλπους των επαναστατών, όμως η εθνική αποκατάσταση είχε την απόλυτη προτεραιότητα στη σκέψη και στις στοχεύσεις του συνόλου των πρωταγωνιστών· σε σημείο τέτοιο, ώστε ο όποιος προσδιορισμός που τίθεται στη βάση της ιδεολογικής σύγκρουσης και χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τον αγώνα στο σύνολό του να στερείται πραγματολογικής ακρίβειας. Με βάση αυτήν την παραδοχή, οι Έλληνες προέβαλαν τη νομιμότητα του αγώνα, ο οποίος δεν είχε σκοπό τη διατάραξη του ευρωπαϊκού συστήματος σταθερότητας, σε αντίθεση με άλλες φιλελεύθερες επαναστάσεις που κατεστάλησαν την ίδια εποχή στη γηραιά ήπειρο. Η επανάσταση επιδίωξε εξ υπαρχής τη σύνδεση με την Ευρώπη και τα ισχυρά βασίλεια, αξιώνοντας όμως μία ισότιμη και ειλικρινή σχέση βασισμένη σε κοινά πολιτισμικά δεδομένα και όχι στην υποτέλεια. Η τελευταία ήταν παράγωγο της **στρατιωτικής ήττας της επανάστασης, όχι ο εξ αρχής ομολογημένος σκοπός της.**

*Ο Μιχάλης Ρέττος είναι Εκπαιδευτικός, απόφοιτος κλασικής φιλολογίας (ΕΚΠΑ). Μεταπτυχιακός φοιτητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

Baker, Keith Michael. “Revolutionizing Revolution.” στο Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions, Keith Michael Baker and Dan Edelstein (επιμ.). Stanford, California: Stanford University Press, 2015.

Edelstein, Dan. "From Constitutional to Permanent Revolution." Στο *Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions*, Keith Michael Baker and Dan Edelstein (επιμ.), 118–30. Stanford, California: Stanford University Press, 2015.

Leake, William-Martin. *Researches in Greece*. Λονδίνο: John Booth, Duke Street, Portland Place, 1814.

Petrooulos, John. *Πολιτική Και Συγκρότηση Κράτους Στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985.

Rakove, Jack. "Constitutionalism: The Happiest Revolutionary Script." Στο *Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions*, Keith Michael Baker and Dan Edelstein (επιμ.). Stanford, California: Stanford University Press, 2015.

Βακαλόπουλος, Απόστολος. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*. τ. Ε΄. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος, 1982.

Δαφνής, Κώστας (επιμ.). *Αρχεῖον Ιωάννου Καποδίστρια*. τ. ΣΤ΄. Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1985.

Δημακόπουλος, Γεώργιος. *Η Διοικητική Οργάνωσις Κατά Την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*. Αθήνα: Τύποις Αδελφών Κλεισιούνη, 1966.

Δημαράς, Κ.Θ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής, 2009.

Διαμαντούρος, Νικηφόρος. *Οι Απαρχές Της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους Στην Ελλάδα, 1821 -1828*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002.

Θεοτοκάς, Νίκος. "Παράδοση Και Νεοτερικότητα: Σχόλια Για Το Εικοσιένα," *Τα Ιστορικά*, τχ. 17 (1992): 345–70.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. *Η Γαλλική Επανάσταση Και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Πορεία, 2000.

Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009.

Ρήγα Βελεστινλή: *Άπαντα Τα Σωζόμενα*. τ. Ε΄. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2000.

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης. "Η Φιλική Εταιρεία: Οργανωτικές Προϋποθέσεις Της Ελληνικής Επανάστασης." στην *Ιστορία Του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.Γ΄. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Παντελοδήμος, Δημήτριος. *Απηχήσεις Της Γαλλικής Επανάστασης Στον Ελληνικό Χώρο Κατά Το ΙΘ΄ Αιώνα*. Αθήνα: Συμμετρία, 1993.

Τζάκης, Διονύσης. "Η Εφορεία Της Φιλικής Εταιρείας Στην Πελοπόννησο: Σκέψεις Για Τη Συμμετοχή Των Τοπικών Ηγετικών Ομάδων Στο Εθνικό Κίνημα." *Ιόνιος Λόγος Ε΄* (2015): 97–110.

Φιλήμων, Ιωάννης. Δοκίμιον Ιστορικόν Περί Της Ελληνικής Επανάστασεως. τ. Α΄. Αθήνα: Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτένα, 1859.

Δοκίμιον Ιστορικόν Περί Της Φιλικής Εταιρείας. Ναύπλιο: Θ. Κονταξής και Ν. Λουλάκης, 1834.

Πηγή : <https://www.huffingtonpost.gr/>